

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ВА МАРКАЗИЙ ТЯНШАН ЎЛКАЛАРИ ЭТНОМАДАНИЙ АЛОҚАЛАРИ

ФЕРГАНСКАЯ ДОЛИНА И КРАЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ТЯНЬШАНА ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ

THE FERGANA VALLEY AND THE EDGES OF THE CENTRAL TYANSHAN ETHNOCULTURAL RELATIONS

Nurmatov Akramjon

University of Business and Science Ilmiy ishlar bo'yicha prorektori, t.f.f.d. (PhD)

Tel: +998 93 400 09 06

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16919864>

Аннотация

Ушбу мақолада Фарғона водийси ва Марказий Тяньшань ўлкалари ўртасидаги этномаданий алоқаларни ўрганишга бағишланиб, ушбу алоқаларнинг шаклланиш жараёнлари, этнография, турмуш тарзи, урф-одатлар, тил ва диний анъаналардаги ўхшашлик ва фарқлар таҳлил қилинган. Шунингдек, қўшни халқлар ўртасидаги маданий таъсирлашув, миграция жараёнлари ва турли даврлардаги сиёсий воқеаларнинг этномаданий муносабатларга таъсири кўриб чиқилган.

Аннотация

Данная статья посвящена изучению этнокультурных связей между Ферганской долиной и регионами Центрального Тянь-Шаня, анализируя процессы формирования этих связей, сходства и различия в этнографии, образе жизни, обычаях, языке и религиозных традициях. Также рассматривается влияние культурного взаимодействия между соседними народами, миграционных процессов и политических событий разных эпох на этнокультурные отношения.

Abstract

This article is dedicated to the study of ethnocultural ties between the Fergana Valley and the regions of Central Tian Shan, analyzing the processes of their formation, as well as the similarities and differences in ethnography, lifestyle, customs, language, and religious traditions. The influence of cultural interaction between neighboring peoples, migration processes, and political events of different eras on ethnocultural relations is also examined.

Калит сўзлар

Талас водийси, Марказий Тяншандаги Арпа, Отбош, Қиз-арт, Қирчин, Оламышик мавзелари, Фарғона водийсининг Сух, Исфара ва Ширинсой туманлари, Тошкент воҳаси, Чотқол водийси ва Келес

Ключевые слова

Таласская долина, массивы Арпа, Отбаш, Кыз-арт, Кирчин, Аламышик Центрального Тянь-Шаня, Сухский, Исфаринский и Ширинсайский районы Ферганской долины, Ташкентский оазис, Чаткальская долина и Келес

Keywords

Talas Valley, Arpa, Otbash, Kizart, Kirchin, Alamyshik massifs of the Central Tien Shan, Sukh, Isfara, and Shirinsai districts of the Fergana Valley, Tashkent oasis, Chatkal Valley, and Keles

Қадим ва илк ўрта асрларда Ўрта Осиё, хусусан, унинг таркибий бир қисми бўлмиш Еттисув ва Шарқий Туркистон каби тарихий-географик ўлкаларни ўз ичига олган Марказий Тяньшан, яъни Тяньшан тоғларининг марказий қисмида жойлашган ҳудудларда кечган этномаданий жараёнлар Фарғона водийси тарихида ҳам ўз аксини топган. Гарчи бу масалада ёзма манбаларда кенг маълумот етиб келмаган бўлса-да, айрим маълумотларга суянга ҳолда бу жараёнлар бўйича муайян тарихий тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, юқоридаги параграфларда асосан Фарғона водийсининг қадимги аҳоли масканларида ўтказилган археологик казишлар чоғида аниқланган материаллар ва хитой манбаларидаги маълумотлар асосида водийнинг энг қадимги маҳаллий аҳолиси тўғрисида сўз юритилди. Жумладан, қадимги фарғоналикларнинг тили, маданияти минтақада кечган этномаданий жараёнлар кесимида кўриб чиқилиб, масалани фарғоналиклар ва унинг яқин қўшнилари бўлган ўтроқ халқлар мисолида ёритишга ҳаракат қилинди.

Энди эътибор берилиши лозим бўлган масала шундаки, Ўрта Осиёнинг қадимги этномаданий жараёнларида нафақат қадимги ўтроқ деҳқон элатлар, балки кўчманчи чорвадор элатларнинг ҳам ўзига хос ўрни бўлиб, улар қадимдан то илк ўрта асрлар оралиғида бирин-кетин сак – скиф, хун (сюнну) ва Турк хоқонлиги ҳукмронлиги даврида Фарғона водийсидаги сиёсий ва этномаданий жараёнларда фаол иштирок этганлар.

Милоддан олдинги I мингйилликнинг ўрталарига тегишли қадимги юнон ва форсий тилли ёзма манбаларда кўчманчи скиф – саклар ҳақида сўз борганда Ўрта Осиёнинг шимол ва шимоли-шарқида, яъни Сирдарёнинг ўрта ва юқори ҳавзалари – Еттисув – Шарқий Туркистон томонларда яшовчи кўчманчиларга нисбатан “ортокорибант” (юнон) ва “сака тиграхауда” (“чўкки қалпоқли саклар”) атамаси қўлланилади. Ушбу атама Ўрта Осиёда яшаган уч скиф қабилаларидан бирининг номи бўлиб, қолган иккитасидан бири *сака-тарадаря* “дарёнинг нариёғидаги саклар”, яна бири эса *сака-хаомаварга* ёки *амюрги* деб аталар эди. Улар ҳам Яксарт – Сирдарёнинг нариги томонида, яъни бироз юқорида айтиб ўтилган ҳудудлардан бирида яшар эдилар[1. 6].

Геродот (мил.авв.V аср) ёзиб қолдирган маълумотларга кўра, “ортокорибант” саклари “париканлар” билан қўшни бўлиб, улар иккаласи ҳам Ахамонийларга қарашли битта сатрапликда яшар эдилар. Ушбу номдаги қабилалар тўғрисида милодий I асрда яшаган римлик тарихчи Плиний ҳам эслатиб ўтади. Ушбу маълумотларга таянган бир қатор изланувчилар “Фарғона” атамасининг келиб чиқишини скиф – сак қабилалари гуруҳига кирган “парикан”лар билан боғлаб, унинг маҳаллий кўриниши “Парғона”

бўлганини илгари суришади. “Паргона” сўзи эса эроний тилларда “тоғ орасидаги водий” маъносини билдириб, Фарғона водийсининг табиий-географик ҳолатига жуда мос тушади. Фарғонада яшаган сак қабилаларидан бири қадимда бу ерда яшаб, шу ном билан атала бошланган кўринади. Бу ҳолат Сирдарё дарёси ва кўл орасида яшаган сак-скифларнинг “сувлик” скифлар (“скиф-аб”лар, “апасиак”лар ва б.) деб атала бошлаганига ўхшаб кетади. А.Н.Бернштамнинг ёзишича, кўринишидан “парикан”лар Марказий Фарғонадаги энг кўпсонли қабилалардан бири бўлган[2. 6-7]. Грек манбаларида тилга олинган сатрапликнинг маркази чамаси, Киропол шаҳри бўлиб, у аҳомонийлар шоҳи Кир (мил.авв. VI аср) томонидан қурилган эди. Тадқиқотчилар ушбу қадимий шаҳарни Ўратепада жойлашган, деб қарайдилар[3.7].

Скифлардан кейин Ўрта Осиёдаги трансминтақавий жараёнлар Хун салтанати (мил.авв. III – мил. III асрлар) билан узвий боғлиқ ҳолда кечади. Масалага батафсилроқ тўхталишдан олдин шуни айтиб ўтиш керакки, бошқа бир қатор кўчманчи элатлар каби хунлар ҳам Фарғона водийсининг асосан тоғлик қисмларида, чорвачилик учун қулай бўлган тоғ этакларидаги яйловларни эгаллашга ҳаракат қилиб, водийнинг марказий қисмларидаги этномаданий ҳолатга унча катта таъсир кўрсатмайдилар. Буни ўша кезларда ҳам, кейинчалик ҳам Фарғонада ўзига хос маҳаллий тил ва антропологик қиёфа сақланиб қолгани тасдиқлайди. Юқорида бир неча бор келтириб ўтилганидек, VII–VIII асрларда Фарғона водийси аҳолисининг Ўрта Осиёдаги бошқа тилларга ўхшамайдиган ўзига хос маҳаллий сўзлашув тили мавжуд эди. Буни 630- йилларда хитой роҳиби Сюан Цзан ва 726 йилда сайёҳ Чой Чао томонидан ёзиб қолдирилган маълумотлар тасдиқлайди[4.194].

Бу давр минтақада Турк хоқонлиги ҳукмронлиги йилларига тўғри келиши кўзда тутилса, фарғоналикларнинг сўзлашув тили туркий ва шарқий эроний тиллардан, хусусан, суғдийчадан бутунлай фарқ қилувчи тил бўлган. Гарчи А.Хўжаевнинг бир қатор изланишларида фарғоналикларнинг тили қадимги туркий тилга, хусусан, Юечжи –Ғуз-ерликлар ва хунлар тилига яқин бўлган деган фикрлар учраса-да[5.29,31,54], бироқ бир қатор омиллардан келиб чиқилса бу қараш ўз тасдиғини топмаганлигини айтиб ўтиш зарур. Шу ўринда қадимда Фарғона аҳолисининг бир қисмини туркий тилли аҳоли, яъни хун (сюнну) ва унга яқин прототурк элатлар ташкил этгани тўғрисидаги фикрларга қўшилган ҳолда водийдаги туркий қатлам масаласига бирмунча тўхталиб ўтмоқчимиз.

Милоддан аввалги I мингйилликнинг сўнгги асрлари – милодий I йилликнинг II–III асрларигача қарийб беш юз йиллик вақт кесимида Марказий Осиёнинг шимоли-шарқий ҳудудлари – Мўғулистон, Жанубий

Сибир, Олтой, Шарқий Туркистон ва Еттисувда етакчи элат сифатида бўлган хун (сюнну) ларнинг Фарғонадаги этномаданий жараёнларда қанчалик иштирок этгани масаласи етарлича ўрганилмаган. “Ханшу”, “Ши жи” каби қадимги хитой манбаларида Еттисувдаги Усун давлатидан Анси (Парфия) гача чўзилган ўлкаларнинг хунлар билан яқин алоқада экани, Юечжи давлати эса хунларга қарам бўлгани тилга олиниб, агар *“Хунлар юборган элчилар Тангриқут номидан битилган бир парча хатни кўрсатса, ҳамма давлатлар уларга озиқ-овқат бермасликка ва қийин аҳволга тушириб қўйишига журъат этолмас эди”* деб урғу берилиши[6.54] Ўрта Осиёдаги бир қатор ўтроқ давлатлар қаторида Фарғонанинг ҳам сиёсий устунлигини тан олганидан дарак беради.

Хунларнинг Фарғона водийси ва унга яқин ҳудудлар аҳолиси билан яқин алоқада бўлгани ёки бу ҳудудларда тарқалгани археологик топилмалар орқали янада ойдинлашади. А.Н.Бернштамнинг ёзишича, Г.Гейкел томонидан Талас водийси, Марказий Тяншандаги Арпа, Отбош, Қиз-арт, Қирчин, Оламишиқ мавзелари, Фарғона водийсининг Сух, Исфара ва Ширинсой туманлари, Тошкент воҳаси, Чотқол водийси ва Келес даштларида, шунингдек, Чўнг-Олойда топилган катакомбалар Ўрта Осиёнинг шимолий ва шарқий ҳудудларида хунлар тарқалган ҳудудлар анча кенг бўлганини кўрсатади[7.194].

Б.А.Литвинский қадимги муаллифлар томонидан қайд этилган муҳим маълумотларга эътибор қаратган ҳолда Фарғона водийсида қадимда бўлганидек, илк ўрта асрларда ҳам туркий тил кенг тарқалмаганига урғу беради[8.56]. Ундан фарқли ўлароқ Г.А.Брыкина милодий I мингйилликнинг ўрталарида Ўрта Осиёнинг ҳозирги халқлари тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган жараёнлар юз бериб, айнан шу даврда эроний тилли европоид аҳолининг ташқи қиёфасида мўғуллашув ва тил томондан турклашув кучаяди, деб ёзади[9.129]. С.Г.Кляшторныйга кўра, милодий I мингйилликнинг ўрталарида шарқий ҳудудлардаги туркий тилли элатлар таъсирида Ўрта Осиёнинг европоид аҳолиси этник қиёфасида ўзгаришлар юз бера бошлайди[10.174].

А.Н.Бернштамнинг фикрича эса Ўрта Осиёнинг ўтроқ деҳқон аҳолисининг турклашувида Ғарбий Турк хоқонлиги асосий ўрин эгаллайди. Хоқонлик даврида минтақанинг катта қисми туркийлар қўл остида бўлиб, улар бир қатор шаҳарларда аҳолининг сезиларли бир қисмини ташкил эта бошлайдилар[11.158-159]. Унга кўра, туркий элатлар илк тарқала бошлаган ҳудудлар Ўрта Осиёнинг Еттисув ва Тяньшан ҳудудларига тўғри келиб, ижтимоий ва иқтисодий хўжалик тарзидаги умумийлик тез орада маҳаллий ва келгинди аҳоли орасида ўзаро ассимиляция жараёнларининг кучайишига

олиб келади[12.22-23]. Ўрта Осиёнинг деҳқончилик ва ҳунармандчиликка бой ҳудудлари Турк хоқонлигининг диққатини тортади ва VI асрнинг иккинчи ярмида хоқонлик минтақада ҳукмронлик қилаётган Эфталийлар давлатини тор-мор қилиб, ғарбий чегараларини Амударёгача кенгайтиради.

Турк хоқонлигининг ташкил топиши арафасида Марказий Осиё аҳолисининг бир қисмини, асосан, воҳаларда истиқомат қилувчи ўтроқ зироаткорлар ҳамда дашт ва чўлларда эса чорвачилик билан шуғулланувчи кўчманчи ва ярим кўчманчилар ташкил этган. Шунингдек, ушбу минтақанинг деярли ҳамма жойида ҳар иккала ҳўжалик шакли, яъни ҳам деҳқончиликнинг, ҳам чорвачиликнинг муайян даражада мавжуд бўлгани кўзга ташланади. Хусусан, минтақанинг шимоли-шарқий қисмлари – Евроосиё даштларининг катта бир қисми (ҳозирги Қозоғистон), Олтой ва Тангритоғ этаклари, Мўғулистон ва Шимолий Хитойда кўпроқ кўчманчи ҳаёт тарзи устувор бўлса, минтақанинг жануби-ғарбий қисмларида, асосан, Шарқий Туркистон, Амударё–Сирдарё оралиғи, Шимолий Ҳиндистон (Покистон), Афғонистон, Хуросон каби ҳудудларида ўтроқ воҳалар мавжуд бўлиб, ушбу ҳудудлар аҳолисининг аксарияти шаҳар ва қишлоқларда истиқомат қилишиб, ҳўжалик ҳаётида деҳқончилик, ҳунармандчилик ва тижорат катта ўрин тутган.

Шу билан биргаликда, Марказий Осиёнинг ҳар иккала қисмида ҳам серсув дарё ҳавзалари, ҳам дашт ва чўллар бўлиб, улардан бири доимий равишда ўтроқ аҳолини ўзига жалб қилса, иккинчисида эса қадимдан кўчманчи аҳоли ўз чорвалари билан кўчиб юрадиган масканлар эди. Хусусан, мазкур минтақанинг кўчманчи муҳит ҳукмрон қисми бўлмиш шимоли-шарқий ҳудудларда Или, Иртиш, Чу, Талас каби дарёларнинг мавжудлиги бу ерларда кўчманчилар билан биргаликда қадимдан ўтроқ аҳолининг ҳам истиқомат қилиб келишига шароит яратган. Шарқий Туркистон, Амударё–Сирдарё оралиғи ва Хуросонда бирмунча йирик даштлар билан бирга чўлларнинг мавжудлиги, Ҳиндикуш тоғи этакларида эса яйловларнинг борлиги бу ерлар аҳолисининг бир қисмини кўчманчи чорвадорлар ташкил қилишига замин яратар эди.

Хулоса қилиб айтганда, бу даврда Марказий Осиёнинг шимоли-шарқий қисмларида, асосан, олтой тил оиласига мансуб халқлар: аксарияти туркий этнослар ва қисман мўғулларнинг аجدодларидан иборат бўлса, мазкур минтақанинг жанубий-ғарбий қисмидаги аҳолининг катта бир қисмини шарқий эроний тилли халқлар: суғдийлар, хоразмликлар, бактрийлар, ҳўтан-саклар (?) ташкил қилар, Шарқий Туркистон аҳолисининг катта бир қисмини қадим ҳинд-европа халқларидан бири бўлмиш тохарлар кўпчиликлари ташкил

килиб, яқин қўшилари бўлмиш туркий этнослар билан узвий этно-маданий алоқада эдилар.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Бернштам А.Н. Древняя Фергана (Научно-популярный очерк). –Т.: ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК УзССР.
2. Бернштам А.Н. Древняя Фергана (Научно-популярный очерк). –Т.: ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК УзССР.
3. Бернштам А.Н. Древняя Фергана (Научно-популярный очерк). –Т.: ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК УзССР.
4. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар. –Фарғона. 2013.
5. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар. –Фарғона. 2013.
6. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар. –Фарғона. 2013.
7. Бернштам А. Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао. –Т.: АКАДЕМИИ НАУК УзССР. 1952.
8. Литвинский Б.А. Проблема этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы / История и культура народов Средней Азии. – Т., 1976.
9. Брыкина Г.А. Юго-Западная Фергана в первой половине I тысячелетия нашей эры. –М., 1982.
10. Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М., 1964.
11. Бернштам А. Н. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии // СЭ, 1947, т. 6/7.
12. Бернштам А.Н. Древняя Фергана (Научно-популярный очерк). –Т.: ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК УзССР.